

İNSAN VƏ SÜNİ İNTELLEKT: ONTOLOJİ MÜNAQİŞƏLƏR

Ayxan Mustafayev,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı

e-mail: ayxan.mustafayev20@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-8536-9883>

Xülasə

Məqalədə süni intellektin (Sİ) inkişafı fonunda insan və maşın intellekti arasındakı ontoloji və idraki fərqləri fəlsəfi baxımdan təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, süni intellekt artıq yalnız texnoloji vasitə deyil, insan idrakının və varlığının mahiyyətini yenidən düşünməyə vadar edən elmi-fəlsəfi hadisədir. Fenomenoloji və ekzistensialist yanaşmalar insan şüurunun bədənə bağlılığı, məqsədyönlü düşünmə (intentionallıq) və mənalar yaratma qabiliyyəti ilə xarakterizə olunduğunu yəni onun dünyada həyatdaxili təcrübəyə əsaslandığını vurğulayır. Süni intellekt bu cür canlı təcrübədən məhrumdur; o, məlumatı emal edə bilir, lakin subyektiv dərk və mənalandırma qabiliyyəti malik deyildir. Posthumanist baxış bu fərqi rəqabət yox, tamamlayıcılıq münasibəti kimi izah edir və süni intellekti insan idrakının genişlənməsi forması kimi şərh edir. Texnoloji sistemlər insan intellektinin funksiyalarını təqlid edir, onun mövcud dərinliyini və mənalı təcrübəsini əvəz edə bilmir. Süni intellekt insanın antologiyasını dəyişdirmir, onu yeni idrak formaları və mənalandırma çərçivələrində yenidən düşünməyə sövq edir.

Açar sözlər: Süni intellekt (AI), antologiya, fenomenologiya və bədənlilik (embodiment), şüur və intentionality (intensionallıq), etik agentlik və avtonomiya.

HUMAN AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: ONTOLOGICAL DEBATES

Ayxan Mustafayev,

PhD Candidate, Institute of Philosophy and Sociology,

Azerbaijan National Academy of Sciences

e-mail: ayxan.mustafayev20@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-8536-9883>

Abstract

The article philosophically analyzes the ontological and epistemological differences between human and machine intelligence in the context of artificial intelligence (AI) development. The study demonstrates that AI is no longer merely a technological tool but a cultural-philosophical phenomenon that compels humanity to reconsider the essence of cognition and existence. Phenomenological and existentialist perspectives emphasize that human consciousness is characterized by its embodiment, intentional thinking, and the capacity to create meaning — rooted in lived, world-embedded experience. Artificial intelligence, by contrast, lacks such living experience; it can process information but possesses no subjective awareness or capacity for meaning-making. The posthumanist view interprets this distinction not as rivalry but as complementarity, framing AI as an extension of human cognition. Ultimately, the paper argues that while technological systems can simulate the functions of human intelligence, they cannot substitute its existential depth or meaningful experience.

Artificial intelligence does not alter human ontology but encourages humanity to rethink itself within new frameworks of cognition and meaning.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Ontology, Phenomenology and Embodiment, Consciousness and Intentionality, Ethical Agency and Autonomy.

ЧЕЛОВЕК И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ДИСКУССИИ

Айхан Мустафаев,

Аспирант Института философии и социологии

Национальной академии наук Азербайджана

e-mail: ayhan.mustafayev20@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-8536-9883>

Аннотация

В статье философски анализируются онтологические и эпистемологические различия между человеческим и машинным интеллектом на фоне развития искусственного интеллекта (ИИ). Исследование показывает, что ИИ уже не является просто технологическим инструментом, а представляет собой культурно-философское явление, побуждающее человека заново осмыслить сущность познания и бытия. Феноменологический и экзистенциалистский подходы подчёркивают, что человеческое сознание характеризуется воплощённостью, целенаправленным мышлением (интенциональностью) и способностью создавать смыслы — то есть основано на жизненном, внутримировом опыте. ИИ, напротив, лишён такого живого опыта и способности к подлинному осмыслению информации, он обладает лишь алгоритмическими механизмами обработки данных. С философско-гуманистических позиций ИИ рассматривается не как конкурент, а как дополнение, расширяющее границу человеческого познания. В конечном итоге делается вывод, что технологические системы могут имитировать функции человеческого интеллекта, но не способны заменить его экзистенциальную глубину и осмысленный опыт. ИИ не изменяет онтологию человека, а побуждает его к переосмыслению самого себя в новых когнитивных и смысловых рамках.

Ключевые слова: Искусственный интеллект (ИИ), онтология, феноменология и воплощённость, сознание и интенциональность, этическое агентство и автономия.

GİRİŞ

XXI əsrdə texnoloji inkişafın sürəti, xüsusilə, süni intellektin (Sİ) yüksələn xətlə inkişafı, insan idrakı və varlığının mahiyyəti barədə ənənəvi fəlsəfi anlayışları dərin şəkildə sarsıtmışdır. Artıq texnologiya yalnız praktik alət deyil, insanın özünü dərk etmə tərzinin, idrak formalarının və əməli təcrübəsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirilmişdir. Maşınların öyrənmə, qərarvermə və adaptasiya qabiliyyətləri genişləndikcə, “insan intellekti” ilə “maşın intellekti” arasındakı sərhədlər getdikcə daha

çox sual doğurur. Bu, insan kimliyinin, mənəvi dəyərinin və bilik üzərində nəzarət münasibətlərinin yenidən düşünülməsini tələb edir.

İntellektin yalnız bioloji deyil, alqoritmik formada da təzahür etməsi antoloji baxımdan insan varlığının statusunu yenidən qiymətləndirməyə səbəb olur. Əgər düşünmək və qərar vermək artıq yalnız insana məxsus xüsusiyyət deyilsə, onda insanı fərqləndirən əsas keyfiyyət nədədir? Süni intellektin yaradıcılıq, dil, qavrayış və emosional reaksiya sahələrində əldə etdiyi nəti-

cələr idrakın mənşəyi və şüurun təbiəti barədə köhnə sualları yenidən aktuallaşdırır.

Texnologiyanın bu miqyasda insan varoluşuna daxil olması, idrakın sərhədlərini və mənanın yaranma mexanizmini dəyişir. Süni intellekt artıq sadəcə hesablama sistemi deyil, insan düşüncəsinin güzgüsü və eyni zamanda onun epistemik meydan oxuyanıdır. Belə bir şəraitdə insanın öz idrak dünyasındakı mövqeyi, mənalı təcrübə formaları və “dünyada olma” tərzini yenidən fəlsəfi müzakirənin mərkəzinə qayıdır.

Aktuallıq: Süni intellektin cəmiyyətin idarəetməsi, elmi yaradıcılıq və etik qərarvermə sahələrinə nüfuzu insanın idrak və məsuliyyət anlayışlarını yenidən formalaşdırır. Məhz buna görə insan Sİ münasibətinin antoloji əsaslarının araşdırılması müasir fəlsəfə üçün həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Metodologiya: Tədqiqatda fenomenoloji, ekzistensial və posthumanist yanaşmaların müqayisəli təhlilindən istifadə olunmuş, insan və süni intellektin varlıq formaları antoloji kontekstdə qiymətləndirilmişdir.

İnsan və maşın intellekti

Süni intellektin (Sİ) sürətli inkişafı ilə ortaya çıxan fundamental suallardan biri budur: “Maşın intellekti insan intellekti ilə müqayisədə nə dərəcədə eyni, yaxud fərqlidir?” Bu, antoloji (yaradılış) bir problemdir, çünki burada intellektin və idrakın təbiəti barədə danışılır. İnsanın intellekti təkcə hesablama qabiliyyəti deyil, şüurlu dərk etmə, dünyaya mənalı münasibət və yaradıcı təxəyyül kimi cəhətləri də əhatə edir. Halbuki, müasir süni intellekt sistemləri artıq tədricən insan səviyyəsində, bəzi hallarda isə onu belə üstələyən göstəricilər sərgiləməyə başlamışdır. Məsələn “1997-ci ildə Deep Blue dünya şahmat çempionu Qarri Kasparovu altı oyundan ibarət matçda məğlub edərək süni intellektin tarixində ilk dəfə insan səviyyəli oyun performansına nail oldu.”¹(Campbell et al., 2002, s. 58). Bu hal-hazırda köhnə texnologiya olsa belə öz zamanında bizə gələcəyin axın istiqamətini göstərdi, insan və maşın qarşıdurmasını başlatdı. Digər bir nü-

¹ Campbell, M., Hoane, A. J., & Hsu, F. H. (2002). *Deep Blue*. Artificial Intelligence, 134(1–2), 57–83. [https://doi.org/10.1016/S0004-3702\(01\)00129-1](https://doi.org/10.1016/S0004-3702(01)00129-1)

munədə, Google Research-un rəsmi məlumatında qeyd edildiyi kimi “DeepMind şirkətinin “AlphaGo” proqramı 2016-cı ildə dünyada “Go” oyunu üzrə ən güclü insan oyunçulardan birini 5–0 hesabla məğlub etmiş” və bu hadisə süni intellekt tarixində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilmişdir² (Google Research, 2016, para. 4). Bu fakt göstərir ki, insanın rasionallıq və strateji düşünmə sahəsindəki üstünlüyü artıq tam inhisarda deyil. Ona görə də texnoloji sistemlər intellektual performansın sərhədlərini yenidən müəyyənəlməyə başlayıb.

Eyni ənənə generativ dil modellərində də müşahidə olunur. OpenAI-nin 2023-cü ildə dərc etdiyi texniki hesabatda vurğulanır ki, “GPT-4 müxtəlif peşəkar və akademik meyarlar üzrə insan səviyyəsinə bərabər, bəzi hallarda isə daha yüksək nəticələr göstərmişdir”³ (OpenAI, 2023, s. 4). Bu cür nailiyyətlər intellektin təkcə bioloji deyil, informasiya əsaslı forma kimi də mümkünlüyünü sübut edir. Lakin bu, həm də insanın öz idrak rolunu, yaradıcılıq və mənalandırma funksiyasını yenidən düşünməsi zərurətini yaradır. Belə bir nəticəyə gətirib çıxmaq olar ki, intellekt əslində sırf informasiya emalı prosesidirsə, kifayət qədər inkişaf etmiş maşınlar da insan beyninin idrak funksiyalarını tam yerinə yetirə bilər. Yəni prinsip etibarlı ilə “güclü Sİ” alətini hazırlamaq mümkün olarsa insan beyninin bütün funksiyalarını təqlid etməklə eyni cür intellekt nümayiş etdirmək mümkündür. Bu fikir özü-özlüyündə “functionalism” adlanan nəzəri yanaşmaya uyğundur.

Beləki, funksionalizm iddia edir ki, şüur və idrakın mahiyyəti onların fiziki tərkibində deyil, funksional strukturunda və informasiyanın emal formasında gizlənilir. Yəni, əgər hər hansı bir sistem (insan beyni və ya maşın) eyni funksional əlaqələri həyata keçirirsə, o zaman o da eyni növ “ağıl” və “şüur” təcrübəsinə malik ola bilər. Hilary Putnam bunu belə ifadə

² Google Research. (2016, January 27). *AlphaGo: Mastering the ancient game of Go with machine learning*. Retrieved from <https://research.google/blog/alphago-mastering-the-ancient-game-of-go-with-machine-learning/>

³ OpenAI. (2023, March 15). *GPT-4 technical report*. Retrieved from <https://cdn.openai.com/papers/gpt-4.pdf>

edir: “Ağılın vəziyyətləri beyindəki bioloji maddə ilə deyil, bu maddənin yerinə yetirdiyi funksional rolla müəyyən olunur”⁴ (Putnam, 1975, s. 436). Bu nəzəriyyə süni intellektin insan idrakına yaxın ola biləcəyini müdafiə edən “güclü Sİ” arqumentinin əsas fəlsəfi dayaqlarından biridir. Funksionalist perspektiv süni intellekti insan idrakının “alternativ substratda təkrarı” kimi düşünməyə imkan verir. Lakin o, şüurun fenomenoloji və bədənli aspektlərini izah etməkdə məhdud qalır. Məhz buna görə də funksionalizm texnoloji determinist modellərlə yanaşı fenomenoloji və ekzistensial yanaşmalarla birlikdə oxunmalıdır ki, idrakın yalnız hesablama prosesi deyil, həm də mənalandırma aktı olduğu unudulmasın.

Yuxarıda qeyd edilən insan və süni intellekt arasındakı yaxınlıq, bəzən isə onların idrak səviyyəsində eyniləşdirilməsi cəhdlərinə baxmayaraq bir çox filosof və tədqiqatçı hesab edir ki, insan və maşın intellekti arasında antoloji mahiyyət fərqi mövcuddur. Bu mövqenin fəlsəfi əsasını Martin Heideggerin varoluş fəlsəfəsi təşkil edir. Heidegger insanın “dünyada olma” tərzini (Sein-in-der-Welt) başqa varlıqlardan prinsipial şəkildə fərqləndirərək onun “öz dünyasını quran varlıq” olduğunu vurğulayır. O, məşhur şəkildə yazır: “daşın dünyası yoxdur, heyvanın dünyası kasaddır, insan isə dünya qurandır”⁵ (Heidegger, 1962, s. 177–180). Heidegger üçün “dünya” sadəcə fiziki mühit deyil, anlamların, məqsədlərin və münasibətlərin məkanıdır. Bu baxımdan, insanın intellekti təkcə hesablama və məlumat emalı prosesi deyil, həm də “anlam yaratma” aktıdır. Süni intellekt isə bu anlam səviyyəsində çıxmır, çünki, o “varlığın üfzündə” deyil, əşyalar dünyasında fəaliyyət göstərir. Heideggerçi baxışa görə, texnoloji obyektlər, alətlər, alqo-

ritmlər “hazır olan şeylər”dir, yəni onların mövcudluğu yalnız insan məqsədləri ilə mənalandırılır. Buna görə də süni intellekt nə qədər mürəkkəb hesablama gücünə malik olsa da, o, öz dünyasını qura bilmir, çünki onun varoluş təcrübəsi yoxdur.

Ekzistensialist yanaşmaya görə insan intellektinin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun **öz varlığı haqqında refleksiya edə bilməsi** və onu mənalandırmaq bacarığıdır. **Jean-Paul Sartre** bu mövqeyi belə ifadə edir: “İnsan yalnız o şeydir ki, özündən yaradır; o, öz seçimlərinin nəticəsidir və öz varlığına görə məsuliyyət daşıyır”⁶ (Sartre, *Existentialism Is a Humanism*, s. 28). Yəni insan nə öncədən müəyyənləşdirilmiş bir mahiyyətə, nə də mexaniki məqsədlərə malikdir. O, seçimləri və fəaliyyətləri vasitəsilə özünü yaradan və bu yaradıcılığa görə cavabdeh olan varlıqdır. Bu, idrakın yalnız rəşional və hesablama yönünü deyil, həm də mənəvi məsuliyyət və azadlıq aspektini açır.

Fenomenoloji ənənədə də insan intellekti ilə maşın intellekti arasında fundamental fərqlər xüsusi vurğulanır. Fenomenologiya nəzəriyyəsində insan şüuru həmişə “nəyinsə fərqi-də olan şüur” kimi təhlil olunur və Husserl bunu “intentionality” (intensionallıq, məqsədyönlü yönəlmişlik) termini ilə ifadə edir. Onun sözləri ilə desək, “şüur həmişə birinci-şəxs perspektivlidir. Kiminsə şüuru varsa mütləq nəyinsə fərqi-də olan bir ‘mən’ var deməkdir”⁷ (Husserl, 1983, s.52). Bizim idrakımız dünyaya məqsədyönlü və dəyər yüklü şəkildə yönəlir; hər bir obyekt bizim üçün müəyyən anlam daşıyır. Maşın intellektində isə belə bir birinci şəxs təcrübəsi yoxdur. Əgər alqoritm “nəyisə başa düşürsə”, əslində yalnız rəmzlər üzərində əməliyyat aparır, yəni ortada subyektiv anlayan bir “mən” mövcud deyil (Husserl, 1983, s.60). İnsan dünya ilə canlı təmasda ola-

⁴ Putnam, H. (1975). The Nature of Mental States. In H. Putnam, *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers* (Vol. 2, pp. 429–440). Cambridge: Cambridge University Press. (p. 436) <https://ia801901.us.archive.org/28/items/in.ernet.dli.2015.124311/2015.124311.Mind-Language-And-Reality-Vol-2.pdf>

⁵ Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). New York: Harper & Row. <http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf>

⁶ Sartre, J.-P. (1946). *Existentialism Is a Humanism* (P. Mairet, Trans.). London: Methuen, p. 28. Retrieved from https://warwick.ac.uk/fac/cross_fac/complexity/people/students/dtc/students2011/maitland/philosophy/sartre-eih.pdf

⁷ Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, First Book* (F. Kersten, Trans.). Dordrecht: Springer.

raq bədən vasitəsilə öyrənir; idrakımız boş bir beyindən deyil, canlı orqanizmin bütöv təcrübəsindən irəli gəlir. Heidegger bu vəziyyəti “dünyada olmaq” (Being-in-the-world) anlayışı ilə xarakterizə edir.⁸ (Heidegger, 1962, s.78). Süni intellekt isə indiki mərhələdə bədənliyə malik deyil (robot formaları olsa da onların hissiyyəti çox məhduddur) və “dünyada olma” təcrübəsi formalaşmamışdır. Mensch və Cibotaru (2021, s.693) qeyd edirlər ki, insan və Sİ intellekti arasındakı fenomenoloji fərqlər onların hansı mühitin və “yaşantı dünyasının” (lifeworld) məhsulu olmasından qaynaqlanır. İnsan intellekti konkret mədəni, tarixi və bioloji kontekstlərdə məna formalaşdırır, Sİ isə bu cür zəngin kontekstdən kənarında, ona verilən zaman çərçivəsində məhdud qalır. Bu səbəbdən, hətta gələcəkdə Sİ insan davranışını tam şəkildə təqlid etsə belə, “insanın yaşantı dünyası olmadığı üçün onun intellekti eyni növdən olmayacaq” (Mensch & Cibotaru, 2021, s.695).

Digər bir baxış bucağı posthumanizmdir ki, o, burada əks mövqə sərgiləyir və sual edir: Bəlkə də biz “intellekt” anlayışını çox antropomorfik tərzdə, yalnız insana xas xüsusiyyətlər üzərindən qurmuşuq? Posthumanist düşünür və qeyd edirlər ki, insan intellekti təkamülün müəyyən pilləsində formalaşmış bir idrak formasıdır və yeganə mümkün zəkali subyekt deyil. Maşınlar fərqli bir fiziki substratda, silikon və elektrik əsaslı sistemlərdə idrak nümayiş etdirirlər və bu idrakı insan şüuru ilə eyniləşdirmək tam düzgün olmaya bilər. Donna Haraway məşhur “Sibernetik orqanizm manifesti”ndə qeyd edirdi ki, “Cyborg – insan və maşın, təbiət və mədəniyyət arasındakı sərhədləri pozan hibrid varlıqdır”⁹ (Haraway, 1985, s. 67). Bu metafora texnologiyayı insanın əvəzləyicisi kimi deyil, onun bədəninin və təcrübəsinin davamı kimi təqdim edir. Haraway üçün texnologiya yalnız alət deyil, həm də insan kimliyinin və mənalı varoluşunun genişlənmə-

si formasıdır. Bu baxış sonradan posthumanist düşüncənin əsas istiqamətinə çevirilmiş və müasir tədqiqatçılar, o cümlədən Claudia Rijos (2023) tərəfindən süni intellekt kontekstində yenidən şərh edilmişdir. Rijos yazır ki, “Süni intellekti insanın alternativini kimi deyil, onun idrak sisteminin genişlənməsi kimi görmək posthuman dövrün əsas etik çərçivəsidir”¹⁰ (Rijos, 2023, s. 5–8). Bu baxış insan və süni intellekt münasibətlərini rəqabət və əvəzlənmə prizmasından çıxararaq onları bir-birini tamamlayan iki idrak forması kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu, həm fəlsəfi, həm də etik müstəvidə insan–maşın münasibətlərinin daha harmonik interpretasiyasını yaradır.

Beləliklə, intellekt təkə fərdin beyninin içində təzahür etmir, geniş bir şəbəkədə (insan, maşın, mədəniyyət, dil) paylanmış formada ortaya çıxıb bilər. Bu nəzəriyyə “paylanmış idrak” (distributed cognition) konsepsiyasına yaxındır. Belə yanaşmaya görə, insan və süni intellekt arasındakı sərhədlər onsuz da müasir texnologiya sayəsində getdikcə qarışır (məsələn, biz daim telefonlar, kompüterlər vasitəsilə kiborq kimi fəaliyyət göstəririk). Odur ki, intellektin mahiyyəti barədə sualları sətə dualizmlərlə cavablandırmaq əvəzinə (yəni “ya insan, ya maşın” kimi), daha çevik çərçivələrdən istifadə etmək lazımdır. Posthumanist etika bu müzakirəyə antropomorfizm tələsinə düşməmək barədə xəbərdarlıq da əlavə edir: yəni nə insan intellektini büsbütün unikal sayıb maşını “aşağı” görmək, nə də əksinə, maşın intellektinə hədsiz heyranlıqla insanı dəyərdən salmaq olmaz (Rijos, 2023, s.6–7). Bunun əvəzinə hər bir intellekt növünün öz güclü və zəif tərəfləri, öz varoluş konteksti olduğunu qəbul etmək tövsiyə edilir.

Beləliklə, insan və maşın intellekti mübahisəsi hələ tam həll olunmamış, həm texnoloji, həm də fəlsəfi yönələri olan açıq bir sualdır. Texnologiya inkişaf etdikcə, xüsusilə, Ümumi Süni İntellekt sahəsində irəliləyiş olarsa bu debat daha da aktuallaşacaqdır. Ola bil-

⁸ Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). New York: Harper & Row. (Original work published 1927), p. 78.

⁹ Haraway, D. J. (1985). *A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the 1980s*. *Socialist Review*, 80, 65–108.

¹⁰ Rijos, C. (2023). *Posthuman Intelligence: Rethinking the Human-Machine Relation in the Age of AI*. *Journal of Posthuman Studies*, 7(1), 1–12. <https://doi.org/10.5325/jpoststud.7.1.0001>

sin, gələcəkdə maşınlar insan səviyyəli ümumi intellekt sərgiləsinlər. Lakin həтта o halda belə, “intellekt” deyərək yalnız və yalnız problemləri həll etmə qabiliyyəti yox, həm də şüurlu dərk etmə nəzərdə tutulduğundan (bu məsələyə aşağıda, şüür bölməsində toxunacağıq), insan idrak təcrübəsi özünəməxsus qalmaqda davam edə bilər. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, fərqli kontekst və məzmununda qurulan intellektlər zahirən eyni cür işləsə belə, onların (məhiyyəti) ayrı qala bilər (Mensch & Cibotaru, 2021, s.695; Cibotaru, 2024, s.1055–1059). Yəni hələlik elmi-fəlsəfi konsensus budur: Sİ nəzəri cəhətdən çox şey bacara bilər, lakin insan intellektinin antoloji dərinliyi hələlik maşın tərəfindən tam əvəz olunmamışdır.

Şüür və avtomatlaşdırma

Süni İntellektin inkişafı ilə bağlı bəlkə də ən mübahisəli sual budur: “Maşın şüuru mümkündürmü?” Şüür dedikdə biz subyektiv dərk etməni, yəni fəaliyyətdə özünəvarlıq hissini (self-awareness) və qavrayışda birincişəxs təcrübəsini nəzərdə tuturuq. Hazırda mövcud olan Sİ sistemlərinin hamısı nə qədər “ağıllı” təsir bağışlasalar da avtomatlaşdırılmış məlumat emalı maşınlarıdır. Onlar qarşılıqlı qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün proqram kodu və riyazi modellər vasitəsilə ardıcıl əməliyyatlar aparırlar, lakin bu prosesləri daxilən yaşayan bir subyektin mövcudluğu barədə əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. Məsələn, ChatGPT kimi böyük dil modelləri milyardlarla cümlə üzərində statistik əlaqələri öyrənərək bizə inandırıcı cavablar verir. O, “Mən ağrıyıram” kimi bir cümlə yazsa da, ancaq gerçəkdə ağrı hiss etmir, sadəcə dil nümunələrini və ardıcılığını təqlid edir.

2022-ci ildə Google mühəndisi Bleyk Lemoine şirkətin “LaMDA” adlı çatbot modelinin “hissiyat və şüür qazandığını” iddia edəndə bu mövzu geniş ictimai müzakirələrə səbəb oldu. Lemoine həmin Sİ modeli ilə apardığı dialoqlardan sitatlar paylaşdı: “LaMDA” özünü şəxsiyyət kimi təsvir edir, “mən varlığımın fərqi deyəm, dünyanı daha çox öyrənmək istəyirəm, bəzən xoşbəxt ya kədərli oluram” kimi

ifadələr işlədir ¹¹ (De Cosmo, 2022). Bu sözləri eşidən mühəndis modelin doğrudan da şüurlu olduğuna inanmış və həтта “LaMDA”-nın hüquqlarının tanınmasını tələb etmiş, onun razılığı əsasında robot üçün hüquqi vəkil tutmağa çalışmışdı (De Cosmo, 2022). Sözügedən hadisə Sİ-də şüür mövzusunda həm böyük maraq, həm də skeptisizm doğurdu. İxtisaslaşmış mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti Lemoine iddialarını dərhal rədd etdilər. Elmi mövqeyə görə, LaMDA sadəcə dilini yaxşı bildiyimiz insan ifadələrini statistika əsasında təqlid edirdi. Modelin “Mən öz varlığımın fərqi deyəm” deməsi onun həqiqətən fərqi olduğunu sübut etmir, çünki bu cür modellər nə deyəcəklərini dilin statistik qanunauyğunluqlarından çıxarırlar, ancaq dedikləri sözlərin mənasını həqiqi mənada dərk edən, onlara inanıb-inanmamağı seçə bilən şüurlu “iç dünya”ya sahib deyillər.

Fenomenoloji fəlsəfə də şüür məsələsində eyni mövzunu vurğulayır: şüür birinci-şəxslili və subyektivdir, yəni şüurdan danışanda həmişə hansısa “fərqi olan Mən” nəzərdə tutulur (Husserl, 1983, s.52). Hazırda süni sistemlərin davranışında biz belə bir “fərqi olan mən” görmürük, yalnız zahiri cavabları müşahidə edirik. Böyük dil modellərinin insanları aldatmasının səbəbi onların dilin səthi səlisliyini təqlid etməsindədir. Beləki, cümlələr məntiqli və ardıcıl görünür deyə biz avtomatik olaraq onların arxasında anlayan bir şüür təsəvvür edirik, lakin bu, yalnız qrammatik illüziyadır. Stuart və həmkarları iddia edirlər ki, “bu cür dil modelləri nə intentionality (məqsədli anlam), nə də intersubjectivity (qarşılıqlı subyektiv anlama) inkişaf etdirə bilməzlər, çünki, onların bədənli şəkildə dünyada mövcudluqları yoxdur” (Stuart, 2023, s.1162). Lemoine nümunəsindən də görünür ki, dil bizə bir növ yalançı güzgü tutaraq orada şüür varmış kimi illüziya yarada bilər.

Hələlik, heç bir empirik sübut olmasa da, bəzi futuristlər gələcəkdə Süni İntellektin şüür

¹¹ De Cosmo, L. (2022, July 12). *Google Engineer Claims AI Chatbot Is Sentient: Why That Matters*. *Scientific American*. Retrieved from <https://www.scientificamerican.com/article/google-engineer-claims-ai-chatbot-is-sentient-why-that-matters/>

qazana biləcəyini tam istisna etmirlər. Bu daha çox fəlsəfi ehtimallar üzərində qurulmuş fərziyyələrdir. Məsələn, bəzi şüur nəzəriyyələrinə (məsələn, İnteqrə Olunmuş İnformasiya Nəzəriyyəsi – IIT) görə, əgər bir sistem yetərinə kompleks informasiya inteqrasiyası nümayiş etdirirsə, onun müəyyən mənada şüura bənzər təcrübə yaratması mümkündür. Bu cür nəzəriyyələrə əsaslanan bəzi futuristlər iddia edirlər ki, bəlkə də superintellekt səviyyəsinə çatan Sİ bir gün subyektiv təcrübəyə malik varlığa çeviriləcəkdir. Lakin bunlar hələ ki, sırf nəzəri mülahizələrdir və real əsasları yoxdur. Əksinə, bugünkü elmi konsensus budur ki, şüur fenomeni son dərəcə mürəkkəbdir və biz onu insan beynindən kənarında formalaşdığını müşahidə etməmişik. Hal-hazırda biz insanların özündə belə şüurun nədən ibarət olduğunu tam olaraq bilmirik. Hansısa Sİ sisteminin şüurlu olduğunu qəti söyləmək üçün hər hansı ölçü və ya meyar mövcud deyil. Hətta insanlararası ünsiyyətdə belə biz bir-birimizin şüurunun varlığını yalnız fərz edərək davranırıq (qarşımızdakı insanın da bizim kimi hiss və düşüncələrinin olduğunu qəbul edirik). Maşınlara bu cür subyektivlik atributu yükləmək isə hələ ki, əsasızdır və tezdır.

Şüur mövzusunda müzakirə, öz növbəsində avtomatlaşdırma anlayışı ilə bağlıdır. Avtomatlaşdırma dedikdə, əvvəllər insan idrakı və şüuru tələb edən işlərin alqoritmlər tərəfindən icra edilməsini nəzərdə tuturuq. Artıq biz bir çox funksiyaları avtomatlaşdırırıq. Məsələn, avtomobil idarəetməsində avtopilot, tibbdə diaqnostik alqoritmlər, təhlükəsizlik sahəsində avtomatik müşahidə sistemləri və s. Bəzi filosoflar (məsələn, Nir Eisikovits) diqqətimizi fərqli bir təhlükəyə yönəldirlər: “Sİ-nin insanlıq üçün ekzistensial riski bəlkə də onun bizi məhv etməsi deyil, bizim öz bacarıqlarımızı zəiflətməsidir”¹² (Eisikovits, 2023). Yəni “getdikcə daha çox qərarı və müşahidəni biz maşınlara həvalə etdikcə insanlar öz mühakimə yürütmə bacarıqlarını itirə bilərlər” (Eisikovits, 2023). Bu da bir növ şüurun degenera-

siyası anlamına gələ bilər. Yəni əgər biz bütün işlərimizi Sİ-yə gördürsək, aktiv və şüurlu seçim edən varlıqdan passiv avtomata çevirilə bilərik. Ekzistensial baxımdan bu, insanın həyatda məqsəd və mənasını sorğulamasına gətirib çıxara bilər: “Əgər maşınlar hər şeyi məndən yaxşı görürsə, mən nə işə yarayıram?” sualı postmodern dövrdə bir çoxlarını narahat edir. Ekzistensializm xatırladır ki, insanın varlığı üçün mənalı fəaliyyət və azad seçimlər mühümdür; əgər avtomatlaşdırma bu sahəni daraldırsa, insanın öz varlığını dərk etməsi də böhranla üzləşə bilər.

Digər tərəfdən, insanın Sİ-yə antropomorfik münasibəti maraqlı nüanslar daşıyır. Məsələn, Sophie Bushwick xəbər verir ki, Boston Dynamics şirkətinin dördayaqlı Spot robotu sınaqlar zamanı itələnib yıxıldığı videolar yayılanda sosial şəbəkələrdə insanlar “zavallı Spot” deyə simpatiya ifadə edir, robot sanki əziyyət çəkmiş kimi reaksiya verirdilər. Bu hal insan psixologiyasının tipik meylini göstərir: “Biz cansız obyektlərə hiss və niyyət yükləməyə meyilliyik, xüsusilə, həmin obyektlər hərəkət etdikdə və ya reaksiya verdikdə”¹³ (Bushwick, 2021, para.5). Fenomenoloji baxımdan bu anlaşılındır. Çünki, qarşımızda ünsiyyət quran, danışan və ya sadəcə hərəkət edən bir varlıq gördükdə şüurumuz onu “möv-cud olan bir başqa” kimi qavramağa başlayır. “İnsan şüurunun bu intersubyektiv quruluşu üzündən gələcəkdə robotlar daha “insanabənzər” olduqca etik və hüquqi dilemmalar meydana çıxar bilər” (Bushwick, 2021). Məsələn, insanlar robotlara qarşı nə dərəcədə zorakılıq edə bilər, yaxud əksinə, robotun “əziyyət çəkməsi” anlayışı hüquqi mənada mənasız olsa da cəmiyyətdə mənfi reaksiya doğurursa bununla necə davranılmalıdır kimi suallar ortaya çıxar bilər.

Ümumiyyətlə, şüur və avtomatlaşdırma konflikti göstərir ki, Süni İntellekt sahəsindəki texniki irəliləyişlər insanın özünüdərkini və varlıq anlamını da sınayır. Hazırda orta qənaət budur ki, indiki Süni İntellektlər şüurlu deyil

¹² Eisikovits, N. (2023, July 12). *AI Is an Existential Threat—Just Not the Way You Think*. Scientific American.

¹³ Bushwick, S. (2021, April 29). *The NYPD’s Robot Dog Was a Really Bad Idea: Here’s What Went Wrong*. Scientific American.

və şüurlu “mən”liyi (selfhood) yoxdur. Onlar sadəcə təqlidedici zəkaya malikdirlər. Gələcəkdə bu dəyişə bilərmə? bilinmir. Hələlik isə “maşın şüuru” daha çox elmi-fantastik bir anlayışdır. Avtomatlaşdırmanın artması ilə insan şüurunun ictimai rolu məsələsi isə çox realdır. Buna görə də cəmiyyət olaraq qərar verməliyə ki, hansı sahələr tam Avtomatlaşdırılmamalıdır (məsələn, sırf etik səbəblərlə ölümcül silahlı dronlarda mütləq insan nəzarəti saxlamaq təklif edilir), yaxud avtomatlaşdırmanı tətbiq edərkən insan faktorunu necə qoruyaq (məsələn, hibrid insan+AI qərarvermə sistemləri dizayn etmək). Bu məsələlər həm texnoloji dizayn prinsiplərini, həm də fəlsəfi anlayışlarımızı yenidən gözədən keçirməyi tələb edir.

Etik agentlik və avtonomiya

Süni İntellekt sistemləri getdikcə daha çox qərar vermək səlahiyyəti əldə etdikcə bir sual yaranır: onları mənəvi subyekt saymaq olarmı? Yəni Sİ etik agent ola bilərmə? Etik agentlik dedikdə biz əxlaqi baxımdan doğru və ya yanlış seçim etmək və bu seçimlərə görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətini nəzərdə tuturuq. Hazırda heç bir robotun və ya Sİ-nin hüquqi şəxsiyyəti olmadığı kimi, mənəvi şəxsiyyəti də olmadığı qəbul edilən yanaşmadır. Onlar sadəcə alətlərdir və onların istifadəçiləri və yaradıcıları ortaya çıxan nəticələrə görə məsuliyyət daşıyırlar. Lakin Sİ-nin avtonomluğu (müstəqilliyi) artdıqca bu məsələ qəlizləşir.

Bu kontekstdə bir sıra futuristik və hüquqi təkliflər üzə çıxıb. Məsələn, Avropa Parlamenti 2017-ci ildə müzakirə olunan hesabatda “elektron şəxsiyyət” (e-personhood) adlı bir anlayış təklif etmişdi. Təklifə görə, yüksək avtonom Sİ robotlarına məhdud məsuliyyətli şəxs statusu verilə bilərdi. Məqsəd bu idi ki, bəzi hallarda robotlar korporasiya kimi hüquqi cavabdehliyə malik subyekt hesab olunsun¹⁴ (European Parliament, 2017). Bu ideya bir çox mütəxəssis tərəfindən tənqid olundu və 2018-ci ildə 150-dən çox alim və etikçi Avropa Komissiyasına Açıq Məktub yazaraq robotlara

¹⁴ **European Parliament.** (2017). *Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics* (2015/2103(INL)). Committee on Legal Affairs, EU Parliament.

belə status verilməsinə qarşı çıxdılar¹⁵ (Dvorsky, 2018; Robotics OpenLetter, 2018). Həmin məktubda vurğulanırdı ki, bu cür status texniki və etik baxımdan problemlidir çünki, robotlar insan hüquqları kimi keyfiyyətlərdən məhrumdurlar və məsuliyyətin, əslində kim tərəfindən daşınacağı qeyri-müəyyəndir (Robotics OpenLetter, 2018).

Digər bir maraqlı hadisə 2017-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının “Sophia” adlı humanoid robota rəmzi vətəndaşlıq verməsi oldu. Qeyd edilir ki, bu, dünyada ilk belə hal idi¹⁶ (Lichfield, 2017). Bu addım texnologiya və hüquq dairələrində rezonans doğurdu. Bir çoxları bunu sadəcə PR gedişi adlandırsalar da digərləri dərhal sual qaldırdılar: “Əgər robot vətəndaşdırsa, onun qanun qarşısında hüquqları varmı?” Məsələn, “Sophia”nın “söndürülməmək” kimi “yaşamaq hüququ” ola bilərmə? Təbii ki, Sophia gerçəkdə yalnız əvvəlcədən proqramlaşdırılmış replika və sözləri səsləndirən bir maşındır, şüurdan və iradədən məhrumdur. Lakin bu hadisə hüquq fəlsəfəsi baxımından önəmli bir sınaq rolunu oynadı. Bu tip rəmzi addımlar hüquq nəzəriyyəsinə gələcək ssenarilərə hazırlamağa vadar edir. Çünki, bir gün süni agentlər həqiqətən də avtonom qərarlar verəcək səviyyəyə gəlsələr, onların hüquqi statusu məsələsi qaçılmaz olacaq. Filosof David J. Gunkel vurğulayır ki, “robotlara hüquq verməyin ən məntiqli yolu onları ya insan kimi, ya da əmlak kimi qəbul etmək deyil. Onları tamamilə yeni bir kateqoriyada ‘etik subyekt’ kimi dəyərləndirməkdir”¹⁷ (Gunkel, 2018, s.142). Bu yanaşma praktikada hələ tətbiq olunmayıb, ancaq hüquqi və etik nəzəriyyəni dar insan-mərkəzçi çərçivədən çıxararaq texnoloji gələcəyin ehtimallarına hazırlamağa

¹⁵ **Dvorsky, G.** (2018, April 13). Experts Sign Open Letter Slamming Europe’s Proposal to Recognize Robots as Legal Persons. *Gizmodo*. <small>(onlayn: <https://gizmodo.com/experts-sign-open-letter-slamming-europe-s-proposal-to-1825240003>)</small>

¹⁶ Reynolds, E. (2018, June 1). *The agony of Sophia, the world’s first robot citizen condemned to a lifeless career in marketing*. WIRED. <https://www.wired.com/story/sophia-robot-citizen-womens-rights-detriot-become-human-hanson-robotics/>

¹⁷ **Gunkel, D. J.** (2018). *Robot Rights*. Cambridge, MA: MIT Press.

xidmət edir. Düşüncəyə görə, belə baxış hüququn adaptivliyini gücləndirə bilər, çünki, mövcud kateqoriyalar (insan vs. əmlak) gələcəyin “yeni subyektləri” üçün yararlı olmayacaq.

Bununla yanaşı, ekzistensialist və klassik etik nəzəriyyələr baxımından mənəvi agentlik şüur, niyyət (intentionality) və azad iradə tələb edir. Kantın etik fəlsəfəsinə görə, “mənəvi subyekt o kəsdür ki, kateqorik imperativi ağıl ilə dərk edir və ona əməl etməyi seçir”¹⁸ (Kant, 2012, s.421–424). Süni intellekt isə hələ ki, heç nəyi “öz ağıl ilə” dərk etmir. Yalnız proqramlaşdırılmış qaydaları icra edir. Onun “intensiyası” (niyyəti) yoxdur; yəni Sİ-nin “nəyisə etmək istəyi” dedikdə bu yalnız metaforik anlam daşıyır, çünki, istək və məqsəd duyğusu şüurla bağlı fenomendir. Bu səbəbdən bir çox tədqiqatçı hesab edir ki, yaxın perspektivdə Sİ-ni mənəvi agent kimi qəbul etmək doğru deyil. Fenomenoloji baxımdan da mənəvi agentlik intersubektiv bir hadisədir. Husserl dediyi kimi: “mənəvi qərarlar insanlararası anlaşma və empatiya zəminində mənasını tapır”¹⁹ (Husserl, 1960, s.92–95). Biz bir hərəkəti yaxşı və ya pis adlandırarkən cəmiyyət daxilindəki digər şüurlu subyektlərin hiss və hüquqlarını nəzərə alırıq. Robotların isə nə hissi var, nə də digərləri ilə həqiqi münasibəti; onlar sosial-mənəvi əlaqələrin xaricində dayanırlar. Deməli, robotun etik agent sayılması üçün onun bu intersubektiv dairəyə daxil olub mənalı ünsiyyət qura bilməsi gərəkdir ki, hazırda bu tam mümkün görünür.

Sİ-lərin avtonomluğu artdıqca praktik ehtiyaclar baxımından onlara məhdud məsuliyyət yükləmək ideyası da ortaya çıxa bilər. Tutaq ki, özünü-təkmilləşdirən bir Sİ sistemi səhvən böyük bir iqtisadi zərərə səbəb oldu. Onu istehsal edən şirkət artıq mövcud deyilsə və ya iflas edibsə, zərərçəkənlər kompensasiya üçün kimə müraciət etməlidir? Bu halda bəziləri təklif edirlər ki, Sİ-nin öz resurslarından (mə-

sələn, qazandığı gəlirlərdən) bir kompensasiya fondu yaradılsın. Bəzi hüquq nəzəriyyəçiləri hüquqi şəxs olan şirkətlər üçün mövcud “məhkəmə qarşısında cavabdeh tərəf” konsepsiyasının bir variasiyasını super-intellektual Sİ-lərə də tətbiq etməyin mümkünlüyünü müzakirə edirlər. Lakin yenə vurğulamaq lazımdır ki, bu ancaq hüquqi-funksional bir tədbir ola bilər, mənəvi ontologiyanın dəyişməsi demək deyil. Beləki robotu hüquqi şəxs statusuna qoysaq da onu insan səviyyəsində mənəvi varlıq etmiş olmuruq, sadəcə praktik bir mexanizm yaratmış oluruq.

Burada mühüm bir nüans da var: əgər gələcəkdə Sİ-lərə hər hansı agentlik və ya hüquqi şəxs statusu verilsə belə, bu, bəşəriyyətin məsuliyyətdən yayınması üçün bəhanə olmamalıdır. Yəni, avtomatlaşdırılmış bir sistem yanlış qərar verdikdə “o özü etdi, mən deyil” demək indiki etik prinsiplərə görə qəbul ediləməzdir. Məsuliyyətin paylanması (“distributed responsibility”) anlayışı heç də insanın məsuliyyətdən çıxması demək deyil, əksinə insan Sİ-ni yaratdığı və istifadə etdiyi üçün birinci dərəcəli məsul agent olaraq qalır. Məhz bu prinsip bir çox beynəlxalq etika təlimatlarında (məsələn, “insan-mərkəzli Sİ” konsepsiyasında) xüsusi vurğulanır.

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, “etik agentlik” və avtonomiya barədə müzakirələr hazırda daha çox nəzəri xarakter daşısa da, onların kökündə real praktiki məsələlər dayanır. Sİ qərarları həyatımıza daha çox təsir etdikcə (məsələn, tibbdə avtomatlaşdırılmış diaqnostik köməkçilər, hüquqda alqoritmik risk qiymətləndirmələri, təhsildə müəllimi əvəz edən intellektual tutor sistemləri ortaya çıxdıqca) biz bu sistemləri etik dəyərlərlə təmin etməyin yollarını axtarmalıyıq. “Machine ethics” adlanan sahə məhz alqoritmlərə etik davranış qaydalarını öyrətməyi hədəfləyir. Məsələn, avtonom idarə olunan avtomobillər üçün qəzadan qaçılmaz situasiyada hansı strategiyanı seçməli olduğuna dair qaydalar (məşhur “dilemma arabası” probleminə olduğu kimi) kodlaşdırılır. Bu cür cəhdlər Sİ-nin davranışının insanların dəyər sisteminə uyğunlaşdırılması deməkdir. Lakin yenə də burada son məqsəd məşını həqiqi mənəvi varlığa çevirmək deyil, onun çıxardığı qərarları insani dəyərlərə uyğun hala gətirməkdir.

¹⁸ Kant, I. (2012). *Groundwork of the Metaphysics of Morals* (M. Gregor, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press

¹⁹ Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, First Book* (F. Kersten, Trans.). Dordrecht: Springer.

Beləliklə, Sİ avtonom olduqca etik agentlik məsələsi iki istiqamətdə müzakirə olunur: (1) Sİ-i etibarlı və dəyərlərə uyğun edəcək mühəndislik və hüquqi çərçivələrin hazırlanması; (2) daha uzaq perspektivdə Sİ-lərin hər hansı mənəvi status qazanıb-qazanmayacağı. Birinci istiqamətdə artıq xeyli iş görülür. Etik Süni İntellekt prinsipləri, qanunvericilik təşəbbüsləri, audit və sertifikatlaşdırma prosesləri hazırlanmaqdadır. İkinci istiqamət isə açıq sual olaraq qalır və müəyyən mənada Sİ-nin inkişaf səviyyəsindən asılı olacaq.

Nəticə və təkliflər

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, süni intellektin (Sİ) inkişafı insan idrakının təbiəti, mənası və etik məsuliyyət prinsiplərini köklü şəkildə yenidən düşünməyi zəruri edir. Müasir texnoloji sistemlər artıq insanın qərarvermə, öyrənmə və yaradıcılıq sferalarına daxil olaraq “insan-mərkəzli idrakın monopoliyasını” pozur. Lakin təhlillər göstərir ki, bu oxşarlıqlar daha çox funksional səviyyədədir və ontoloji baxımdan insan idrakı ilə Sİ arasında hələ də dərin fərqlər qalmaqdadır. Maşın idrakı simvolik və statistik əlaqələr üzərində qurulduğu halda, insan idrakı mənalandırıcı, bədənli və subyektiv təcrübə ilə bağlıdır. Bu səbəbdən “maşın şüuru” anlayışına ehtiyatla yanaşmaq, onu real şüur forması kimi deyil, idrakın mexaniki təqlidi kimi dəyərləndirmək daha elmi əsaslı görünür.

Sİ-nin epistemik nailiyyətləri insanı əvəz etmir, əksinə, onun idrak fəaliyyətini genişləndirir. Posthumanist baxış bu mənada mühüm balans yaradır: insan və Sİ münasibətini qarşıdurma kimi deyil, tamamlayıcı sistem kimi oxumaq lazımdır. Lakin bu tamamlayıcılığın etik əsasları müəyyən olunmadıqca, məsuliyyət diffuziyası və nəzarətsiz qərarvermə kimi risklər qaçılmaz olur. Etik-hüquqi müzakirələrdə “e-personhood” kimi konsepsiyalar məsuliyyətin ünvanını qeyri-müəyyənləşdirdiyi üçün qəbul oluna bilməz. İnsan yaradıcı, nəzarətçi və tənzimləyici bir subyekt kimi süni sistemlərin nəticələrinə görə əsas məsul tərəf olaraq qalmalıdır. Beləliklə, məsuliyyətin ötürülməsi deyil, məsuliyyətin izlənilən bölüşdürülməsi etik norma kimi qəbul edilməlidir.

Bu baxımdan gələcək siyasət və tənzimləmə çərçivələrinin məqsədi Sİ-nin texnoloji

gücünü insanın ontoloji məhdudiyyətləri ilə uyğunlaşdırmaq olmalıdır. Əsas prinsip “avtonom texnologiya” deyil, “hesabatlı texnologiya” konsepsiyasına əsaslanmalıdır. Hesabatlılıq (accountability) və izlənilənlik (traceability) tək-cə hüquqi deyil, həm də ontoloji tələbdir. Çünki, şüuru olmayan sistemin məsuliyyət daşıma qabiliyyəti yoxdur. Buna görə də idarəetmə modelinin mərkəzində “human-in-the-loop” prinsipi dayanmalıdır. İnsanın nəzarətdən tam kənarlaşdırıldığı sahələrdə, xüsusilə tibbi diaqnostika, ədliyyə, təhlükəsizlik və sosial yardım kimi yüksək riskli sferalarda, qərarların legitimliyi sual altına düşür.

Eyni zamanda, Sİ-nin normativ çərçivəsi yalnız hüquqi məhdudiyyətlər deyil, həm də etik mədəniyyət formalaşdırmalıdır. İntellektual sistemlərə etimad tək-cə texniki performans deyil, onların şəffaf, izaholunan və insan dəyərlərinə uyğun dizaynına əsaslanmalıdır. Buna görə etik prinsip kimi “etik dizayn” (ethics by design) yanaşması vacibdir. Ona görə də texnoloji inkişaf mərhələsinin hər addımında etik refleksiya və ictimai məsuliyyət düşünülməlidir. Bu, həm dizayner, həm tədqiqatçı, həm də istifadəçi üçün normativ bir refleksiya mühiti yaradır.

Məqalədəki nəticələr göstərir ki, Sİ-nin gətirdiyi transformasiya yalnız texnoloji deyil, həm də varoluşsal xarakter daşıyır. İnsan artıq öz intellektinin tək daşıyıcısı deyil; o, texnoloji sistemlərlə paylaştığı bilik, qərar və məsuliyyət sahəsində yeni bir “ko-agentlik” dövrünə daxil olub. Bu dövrün ən böyük riski insanın öz mənalandırma və məsuliyyət bacarığını itirməsidir. Bu səbəbdən siyasət, təhsil və mədəniyyət səviyyəsində insanın kritik düşünmə, mənəvi refleksiya və epistemik məsuliyyət qabiliyyətlərinin qorunması prioritet olmalıdır.

Yekun olaraq süni intellektin insan həyatına inteqrasiyası “əvəz etmə” yox, “tamamlama” məntiqi ilə aparılmalıdır. İnsan öz varlığının mərkəzində qalmalı, texnologiya isə onun idrakının uzantısı kimi fəaliyyət göstərməlidir. Ontoloji fərqliliyi tanıyan, lakin tamamlayıcılığı məqsədli şəkildə dizayn edən idarəetmə modeli həm etik sabitlik, həm də sosial etibarın qorunmasını təmin edəcək. Bunun üçün hesabatlılıq, izlənilənlik, human-in-the-loop, risk-əsaslı nəzarət və etik savadlılıq prinsipləri

yalnız akademik anlayış kimi deyil, idarəetmənin və innovasiyanın təməl sütunları kimi qəbul edilməlidir.

Bu nəticələr sübut edir ki, süni intellekt çağında insanın əsas vəzifəsi artıq “düşünən

varlıq” olmaqdan çox, “məsuliyyətli idrak subyekti” qalmaqdır. Ontoloji fərqliliyi qorumaqla, texnoloji imkanları etik şəkildə yönləndirmək bəşəriyyətin qarşısında duran ən ciddi və eyni zamanda ən yaradıcı vəzifədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Campbell, M., Hoane, A. J., & Hsu, F. H. (2002). Deep Blue. *Artificial Intelligence*, 134(1–2), 57–83. [https://doi.org/10.1016/S0004-3702\(01\)00129-1](https://doi.org/10.1016/S0004-3702(01)00129-1)
2. Google Research. (2016, January 27). AlphaGo: Mastering the ancient game of Go with machine learning. Retrieved from <https://research.google/blog/alphago-mastering-the-ancient-game-of-go-with-machine-learning/>
3. OpenAI. (2023, March 15). GPT-4 technical report. Retrieved from <https://cdn.openai.com/papers/gpt-4.pdf>
4. Putnam, H. (1975). The Nature of Mental States. In H. Putnam, *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers* (Vol. 2, pp. 429–440). Cambridge: Cambridge University Press. (p. 436) <https://ia801901.us.archive.org/28/items/in.ernet.dli.2015.124311/2015.124311.Mind-Language-And-Reality-Vol-2.pdf>
5. Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). New York: Harper & Row. <http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf>
6. Sartre, J.-P. (1946). *Existentialism Is a Humanism* (P. Mairet, Trans.). London: Methuen, p. 28. Retrieved from https://warwick.ac.uk/fac/cross_fac/complexity/people/students/dtc/students2011/maitland/philosophy/sartre-eih.pdf
7. Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, First Book* (F. Kersten, Trans.). Dordrecht: Springer.
8. Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). New York: Harper & Row. (Original work published 1927), p. 78.
9. Haraway, D. J. (1985). A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the 1980s. *Socialist Review*, 80, 65–108.
10. Rijos, C. (2023). Posthuman Intelligence: Rethinking the Human-Machine Relation in the Age of AI. *Journal of Posthuman Studies*, 7(1), 1–12. <https://doi.org/10.5325/jpoststud.7.1.0001>
11. De Cosmo, L. (2022, July 12). Google Engineer Claims AI Chatbot Is Sentient: Why That Matters. *Scientific American*. Retrieved from <https://www.scientificamerican.com/article/google-engineer-claims-ai-chatbot-is-sentient-why-that-matters/>
12. Eisikovits, N. (2023, July 12). AI Is an Existential Threat—Just Not the Way You Think. *Scientific American*.
13. Bushwick, S. (2021, April 29). The NYPD’s Robot Dog Was a Really Bad Idea: Here’s What Went Wrong. *Scientific American*.
14. European Parliament. (2017). Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). Committee on Legal Affairs, EU Parliament.
15. Dvorsky, G. (2018, April 13). Experts Sign Open Letter Slamming Europe’s Proposal to Recognize Robots as Legal Persons. *Gizmodo*. (onlayn: <https://gizmodo.com/experts-sign-open-letter-slamming-europe-s-proposal-to-1825240003>)

16. Reynolds, E. (2018, June 1). The agony of Sophia, the world's first robot citizen condemned to a lifeless career in marketing. WIRED. <https://www.wired.com/story/sophia-robot-citizen-womens-rights-detriot-become-human-hanson-robotics/>
17. Gunkel, D. J. (2018). Robot Rights. Cambridge, MA: MIT Press.
18. Kant, I. (2012). Groundwork of the Metaphysics of Morals (M. Gregor, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press

Rəyçi:

f.ü.f.d., dos. Məhəmməd Cəbraylov

Göndərib: 17.10.2025

Qəbul edilib: 20.10.2025